

İBN ABDÜLBER'İN KADER ANLAYIŞI VE ELEŞTİRİSİ IBN ABDULBER'S THOUGHTS AND CRITICISM ABOUT PREDESTINATION

Sefa BARDAKCI*

Öz

İbn Abdülber (ö. 1071), Endülüs geleneğini yansıtanlar arasında bir İslam alimi olarak Kader ve kaza konularını kelime ıstılah anlamlarına göre yer vermiştir. Kader ve kaza konusunda kitap, sünnet ve icmaya yer verir. İmam Malik'in (ö. 795) Muvatta isimli eserine şerh yazarak görüşlerini yansıtmaktadır. Kader ve kaza konusunda Ehl-i Sünnet yolunu takip ettiği görülmektedir. Ehl-i bidat dediği fırkaların görüşlerine reddiyesini delilleriyle ortaya koymuştur. Ona göre kader Allah'ın ezelde ilim sıfatıyla Allah'ın takdir etmesidir. Allah'ın takdiri ve iradesi insanı mecbur bırakmamaktadır, her şeyi yaratıcısı olmasındandır. Allah'ın kazası da yeri ve zamanı geldiğinde takdir edilenlerin gerçekleşmesidir. Hayır ve şer her şeyin takdiri ve kazası Allah'tandır. Adem peygamber ile Musa peygamberin hadislerde belirtilen konuşmasını da İbn Abdülber yorumlamıştır. Yorumlarında seleften daha ileri gitmiştir. Kader ve kazayı iman esaslarından kabul etmiştir. Kader konularına dalmaktan sakındırmaktadır. Şerri Allah'a isnat etme konusunu reddederken ikna edici deliller getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Abdülber, Kalam, İnanç, Endülüs, Kader, Kaza.

Abstract

Ibn Abdülber (d. 1071), an eminent islamic scholar of Andalus, discusses the matter of predestination and accomplishment with reference to their lexical and terminological meanings. Besides, he makes reference to Koran, Sunnah and consensus of Islamic scholars (icm'â). He expounded his thoughts on the matter in his commentary on Imam Malik's *al-Muwatta*. It is understood that he adopts the attitude of Ahl Sunnah as regards predestination and accomplishment. He refutes, with adducing proofs, the opinions of the sects that he consider as heretics. The predestination, according to him, is the decree of God eternally with the attribute of omniscience of him. God's decree and will don't obligate humans, but this means all-creatingness of God. And the accomplishment is occurrence of which is decreed by God in due course. All things, whether they are evil or good, are bound up with the divine decree and accomplishment. Moreover Ibn Abdülber comments on the hadiths that narrate the conversation between prophet Adam and prophet Moses. In his commentaries he go beyond that of Salaf (first generations of Islam). He rank predestination and accomplishment among the articles of creed. He urges abstaining from talk about this matter. Adducing persuasive proofs, he refutes the attributing of evil to God.

Keywords: Ibn Abdülber, Kalam, Belief, Andalus, Predestination, Accomplishment.

Giriş

Kader kaza konusunun İbn Abdülber'in (ö. 1071) görüşlerine göre ele alındığı bu makalede mukayese yapılabilmesi için kader ve kaza terimlerine lügat ve ıstılah açısından ön bilgi vermek uygun düşmektedir. İbn Abdülber, kader ve kaza konusuna mezheplerin farklı görüşlerine bakarken kelime ve ıstılah anlamlarını dikkate alarak yapmaktadırlar.

Kader kelimesi Arap dilinde mastardır, lügatte ise hüküm, kaza/yargı, bir şeyin sınırı/miktarı, bir işin düzeni hakkında düşünme, tahmin yürütme anlamlarına gelmektedir. Allah Teâlâ'nın varlıkların vücudundan önce miktar ve zamanlarını bilmesi, sonra da önceden ilminde olduğu gibi varlığı icat etmesidir. Her hadis varlık Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi iledir. Bu tarifile iki husus bilinmektedir, birincisi, Allah'ın icadından önce varlığına hükmettiği şeyi ezeli ilmiyle bilmesidir. Bu levh-i mahfuzda yazılmıştır. İkincisi, ezeli ilmindeki gibi var etmeyi takdir ettiğini icat etmesidir.

Kaza kelimesi lügatte hüküm vermek, karar vermek, bir şeyin tamam olması, bir şeyin yerine getirilmesi, bilinmesi, gerçekleştirilmesi gibi anlamlara gelmektedir. İstılahta kaza, Allah tarafından ezelde takdir olunduğu üzere yaratmanın meydana gelmesidir. Kaza ve kader kelimelerinin eşanlamlı manalar içermesinden hareketle Eş'ari'nin (ö. 936) tanımında olduğu gibi kaza yerine kader, kader yerine de kaza kelimesi kullanılmaktadır. Kaza ve kader kelimeleri birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Birinin olmaması halinde kaza ve kader konusunun gereği tamamlanmış olmaz, eksik kalır.

1. Kader ve Kazaya İman

İbn Abdülber'in eserlerinde belirttiğine göre kadere iman imanın altı şartından birisidir (Nemeri, 2000, VIII/259). Ona göre Kadere iman Cibril hadisinde geçmektedir. Cibril Hz. Peygambere iman nedir?

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İslami ilimler Fakültesi Kalam ABD Öğretim Üyesi.

diye sorunca, Hz. Peygamber (Müslim, 2000, Kitabı'l-İman I). Allah'a Meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve hayır ve şerle kadere iman etmemdir.

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat her şeyin yaratıcısının, rabbinin ve melikinin Allah olduğuna iman eder. Aynı zamanda hayır ve şerrin Allah'ın takdiriyle olduğuna iman ederler. Allah dalalet, hidayet, şekavet ve saadeti yaratır. Eceller ve rızıklar Allah'ın kudreti ileldir. Allah insanı aceleci olarak yaratmıştır. Kötülük dokunduğunda sızlanır, hayır dokunduğunda başkasına fayda vermesini engelleyicidir.

Ehl-i Sünnete göre insan faildir. Onun meşiet ve kudreti vardır. Lakin insan, Allah'ın meşiet ve kudretinden çıkamaz.

Yine Ehl-i Sünnet Allah'ın her şeyi bildiği ve takdir ettiğine inanmaktadır. Ehli Sünnet hadislerde geçen yer ve gökleri yaratmadan elli bin sene evvelinde kaderlerini takdir etmiş olduğunu (İbn Teymiye, h. 1381, III, 148-150). ifade eden anlamı kabul ederler diye nakletmektedir. Cennetlikleri cehennemlikleri bilir, her şey yaratıldığı şeye güdümlüdür. Bu temel esasa kitap, sünnet ve ümmetin icması delil olmuştur.

1.1. İbn Abdülberin Kader Hakkındaki Akidesi

İbn Abdülber, kitaplarının birçok yerlerinde kader hakkında görüşleri dile getirmiştir. Bu esasa dair de kitap ve Sünnetten birçok deliller getirmiştir. Daha başka Allah'ın ilminin kadim olduğunu söylemiştir. Alem, takdir edilen ilim üzere devam etmektedir. Bu ilim önceden geçmiş ve yazılı kitap halindedir, kalem de o ilimle kalmış, görevi bitmiştir.

Kader ile ilgili öz cümle, Allah'ın ilmi dâhilinde ve sırrı olmasıdır. İbn Abdülber'e göre Kader, cedel yöntemiyle anlaşılabilir. Kaderden ne tartışma ne de hüccet sonuç olarak tatmine ulaşır. Mümin kaderle Allah'ın iradesinin dışında hiçbir şeyin kendi başına var olamayacağı bilgisini hesaba katar. Yaratıkların hepsi onun yaratığı ve mülküdür. Allah'ın mülkü olan her şey de onun dilemesiyle olur, dileseydi her şeyi hidayette kıları. Mülk de O'nun hamd de O'na layıktır. O her şeye kadirdir. Yaratma ve emir Ona aittir. Yer, gök, ikisi arasındakiler ve yerküre içindeki şeyler Allah'ın kudreti dâhilindedir. Bunlardaki bir şey Onun dilemesiyledir. Dilediğini mağfiret eder ve azap eder. Azap ettiği kendi izniyledir, kullarından dilediğini de affeder. Kimi dinde muvaffak kılmamışsa Allah ona zulmetmez. Allah'ın kat kat katladığı hasene varken zerre kadar da zulmetmez (İbn Abdülber, 2000, IV, 227). Rabbin kullara zulmetmez. Ahmed b. Hanbel (ö. 855) ile İmam Malik'in kitaplarında rivayet edilen hadisler aynı görüşü paylaştıklarına işaret etmektedir. Lakin İbn Abdülber'in az da olsa selefin görüşlerinden tevile doğru adım attığını ortaya koymaktadır. Hadislerin Kur'an ayetlerine tabi olduğu görülmektedir, fakat ifadeleri okuyanın kendi bilgisine göre tamamlayacağı niteliktedir. Selefin de o günün imkânlarına göre kader ve kaza konusunu anladıkları tahmin edilebilmektedir.

İbn Abdülber kader hakkında der ki, Allah, olacak şeyin ilmüne önceden sahiptir, bu bilgi de kitapta yazılıdır. Kalem, sonuna kadar olacak şeyleri kitapta yazdı. Kullar kaderi bilmezler. Allah her şeyi bilir takdire göre kaza eder (İbn Abdülber, 2000, VI, 125). İnsanın iradesi geçerli değildir, ancak Allah'ın iradesi geçerlidir. Yaratıklar Allah'ın ezelde önce tespit edilmiş ilmi üzere devam ederler. İbn Abdülber selefi salihinden gelen rivayet, haber ve görüşlerin yukarıda ifade edildiği gibi tezahür ettiğini ifade etmektedir. Bu haberlerin de bu manada tevatür yoluyla geldiğini kabul eder. Ona göre selef kaderi bu manada ikrar etmişlerdir. O da Allah'ın ilmi ezeldir ve mülkünde onun dilediğinden başka bir şey olmaz. Onun nazarında 'Rabbin insanlara asla zulmetmez' (Fussilet, 41/46) ayeti esastır.

İbn Abdülber de bu konuda birçok deliller ileri sürmüştür. Deliller kitap sünnet ve selefin görüşlerinden müteşekkildir. Bu konudaki ortaya koyduğu şeyler ilkönce ayetlerdir.

1.1.1. Kaderin Varlığına Dair Kullandığı Ayetlerden Deliller

"Biz her şeyi bir kaderle yarattık" (Kamer, 54/49) ayetinin tefsirinde Mekkeli müşriklerin kader üzerinde tartışmalarından dolayı nazil olduğu belirtilmektedir. Necranlılar, Hz. Peygamber'e gelmişler Masiyetler kaderledir cümlesi üzerinden kader üzerinde tartışmışlardır. Hz. Peygamber 'sizler Allah'ın hasımlarısınız' demiştir. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur. Ata'nın (ö. 732) da böyle dediği rivayet edilmektedir (Cevzi, 1984, IV, 203). Allah'ın hasımları terkinin kullanılması masiyet takdiri ve azap edilmeyi reddetmelerinden denilmektedir. Bu ayetteki kadercilerin bir ekol oluşturup Müslümanlar içinde yeni bir cephe açanlar olduğu anlaşılmaktadır. Kader konusundaki ayrışmanın nedenlerinden sayılabilir. Kader ve kaza konusu Kur'an'da geçen ayetlerle tevili yapıldığında hadislerle uyusmaktadır. Hadisler daha detaylı bahsettiği için insanlar mübalağadan istigna etmektedirler. Örneğin insanın elini yanağına koyuncaya kadar kaderde yazılıdır açıklamasında olduğu gibi (Cevzi, 1984, IV, 204). Fakat Ehli Sünnetin Allah'ın yaratmasında detaylara gitmenin abes olduğunu dile getirdiği gibi kaderdeki bilginin de detaylarından kaçınmak daha uygun görünmektedir. Bir diğer nokta ise bu başlıktan sonra hadislerde geçeceği üzere kaderin amele olumsuz yansımından kaçınılmasıdır ki, hadislerde de bu konu Hz.

Peygambere sorulmuş cevap olarak amel etmeye devam ediniz çünkü iyi, iyi ameli, kötü de kötü ameli işler denilmiştir (İbn Atıyye, h.1422, V, 221).

İbn Abdülber, “Siz âlemlerin Rabb’inin dilediğinden başka bir şey dileyemezsiniz” (Tekvir, 81/29), “Sular önceden takdir edilen emre göre birleşti” (Kamer, 54/12) ve “De ki: bize isabet eden Allah’ın bize yazdığı kaderdir, başkası değil” (Tevbe, 9/51) ayetlerini zikretmektedir.

Yukarıdaki ayetleri sıraladıktan sonra “Allah’ın emri takdir edilmiş bir kaderdir/hükümdür” (Ahzab, 33/38) ayetini, kaderin ezelde Allah’ın bilgisine dayanan takdiri olduğuna delil getirmiştir. Kurtubi (ö. 1273) de tefsirinde Allah’ın takdir ettiği işi mutlaka olmuştur, bir engel yoktur, dilemişse olur, dilemediği de olmamıştır şeklinde açıklamıştır (Kurtubi, 2000, XI, 174).

1.1.2. İbn Abdülber’in Kader Hakkında Delil Getirdiği Hadisler

Ömer b. Hattab (ö. 644) ve onun dışındakilerin hadisinde “Müzeyne veya Cüheyne kabilesinden bir kişi dedi ki: Ya Resulallah biz neye amel ediyoruz? Geçmişte yazılı şeyi mi, yoksa şimdiki bir şeyi mi? Resulullah dedi ki: Geçmişte yazılı şeyi. Kişi veya kavmin bazıları dediler ki: ne diye amel ediyoruz? Dedi ki: Cennet ehli cennet ehlinin ameline erişir, cehennem ehli de cehennem ehlinin amelini yapar” (Müslim, 2000, Kitabü'l-Kader, 10).

Ali b. Ebi Talib’in rivayetindeki hadiste, Hz. Peygamber ‘Sizden nefis sahibi biri yoktur ki şaki veya said şeklinde cennet veya cehennemdeki yeri yazılmış olmasın, dedi. Kişi de dedi ki: Ey Allah’ın Resulü! Kaderde yazılana tevekkül edip ameli bırakalım mı? Bizden herhangi biri said ise said amelini sahip olur, şaki olan da şaki amelini sahip olmuyor mu? Dedi ki, Amel etmeye devam ediniz. Herkes kendine yaratılan şeye müyesser olur. Sait saidin amelini, şaki, şakinin amelini müyesser olur. Sonra “kim verir ve sakınırsa en güzeli de tasdik ederse biz de onu kolayla hazırlar başarılı kılız. Kim cimrilik eder vermez, kendini müstağni hissederse en güzeli de yalanlarsa biz onu en zora yönlendiririz” (Leyl, 92/5-10) ayetlerini okudu (Müslim, 2000, Kader 6).

İmran b. Husayn’ın (ö. 672) hadisinde “bir kişi ya Resulullah, cennetlikle cehennemlik bilinir mi? Dedi ki: Bilinir. Kişi bunun üzerine dedi ki: Amel edenler ne diye amel ediyorlar o halde? Hz. Peygamber ise, Herkes kendisi için yaratılan ne ise ona müyesser olur” (Müslim, 2000, Kader 9; Nemer, 2000, VI, 127-128.) dedi.

Bu hadislerin şüphesiz hadis tenkidi yapılmıştır. Hadislerin hadis ilmi açısından her birinin tenkidine rağmen diğer hadisler ve kaynaklarca sıhhati doğrulanmaktadır. Hadislerin sahih kaynaklarda menkul olması ve Müslümanlar arasında meşhur olması sebebiyle Kur’an ayetleri çerçevesinde anlaşılması gayreti gösterilmelidir veya Kur’an ayetlerine göre yorumlanmalıdır. İbn Abdülber de hadislerin anlaşılmasına yönelik yukarıdaki başlıklar altında ve bundan sonra da verilecek malumatlarda böyle bir girişimde bulunmuştur. Bu konu, bugünün tartışmalarını bazı ihtimalleri sormaya götürmüştür. Örneğin, Endülüs topraklarında insanların kader konusunu anlamalarına yönelik bir müşkülâtın doğmadığı anlaşılmaktadır. Ya da o günün insanları kendilerini bu ibareleri anladıklarına hamlediyorlardı. Ya da doğrudan anlıyorlardı. Bir üçüncü ihtimal, henüz Müslümanların kıtadaki Müslüman olmayan topluluklarla kültür alış verişine girmemiş oldukları düşünülür. Bu sebeple tartışma konusu olmamıştır.

Alın yazısı konusunda kaderin ezelde tespitine karşı olanlar kâfir veya mümin diye yazılması yanlıştır demektedirler. Allah’ın kâfir veya mümin yazması sonuç değildir açıklaması yapıldığında buna yanlıştır demek uygun düşmemektedir. Allah’ın yazdığı şeyler kişinin hayatındaki süreçlerdir, o süreçlerin hükmüyle beraber kişinin sonundaki durumu kâfir ise kâfir mümin ise mümindir şeklinde anlaşılmaktadır. Ehl-i Sünnet düşüncesine karşı getirilen eleştiriler bu konudaki düşünceye karşı olmanın çalışmasıdır. Bu çalışmalarda olgunlaşmayan düşünceler mevcut olabilmektedir.

1.1.3. İbn Abdülber’in Kaderin İspatı Konusundaki Nakilleri

Selman Farisi’ye (ö. 656) kadere iman soruldu. O da, Kişi kendisine isabet eden şeyin ona isabet etmemesinin ve ona isabet etmeyecek şeyin de isabet etmesinin mümkün olmadığını bilmesi kadere imandır (San’ani, 2009, XI, 118) diye cevaplandırmıştır.

Ali b. Ebi Talib (ö. 661), sizden biri kalbinde, ona isabet edecek olanın isabet etmemesinin ve isabet etmeyecek olanın da isabet etmesinin mümkün olmadığını kabul etmedikçe imanın tadını bulamaz (El-Lalekai, 2001, IV, 666).

Hasan b. Ali’den (ö. 669) rivayet edilmiştir: Kitap yazılıp bitti kaldırıldı ve kalem düdüldü. Önceden yazılmış kitaptaki İşler kaza olunmaktadır (Hanbel, h. 1406, II, 405).

Abdurrahman b. Mehdi demiştir: Her şey, taat ve masiyet kaderledir. Masiyetler, kader değildir demek ne kadar büyük bir iftiradır! (Acurri, 1996, 248).

Şafii (ö. 820), Allah’ın ‘Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz (Tekvir, 81/29) ayetini hatırlattı. Ardından, bil ki Allah’ın halk etmesinden başka halk ettiği kendisine ait meşietir. Mahlukâtın meşietini ancak Allah’ın dilemesi iledir (Nemer, 2000, VI, 125-129).

Bu rivayetlerden hareketle, İbn Abdülber’in mezhebi Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat yoludur denilmiştir. Onun ictibas ettiği bu bilgilerle kader ve kaza konusunda kabul ettiği yol, Allah’ın halk etmesi ve meşietini

kabul etmeyen Kaderiyyenin yolu değildir. Yine İbn Abdülber, insanın kudretini, meşietini ve ihtiyarını yok sayan Cebriye gibi bir düşünceyi de kabul etmemiştir. Onun kabul ettiği yol orta yoldur.

Ehl-i Sünnet inancında kabul edilen bu kader anlayışı başka mecraya sürülmediğinde insanın özgürlüğünün de garanti altına alındığını göstermektedir. Çünkü insanın cüzi iradesine göre yapmak istediğini Allah, geri de bırakmıyor öne de almıyor, onun iradesine uygun kazasını halk ediyor.

Ehl-i Sünnet, insanın kudret, meşiet ve amelinin varlığını kabul eder. İnsan muhtardır mecbur değildir. Mecbur olan ihtiyarının zıddına olarak zorlanılan kimsedir. Allah insanı yapacağı şeye muhtar kılmıştır. İnsan bu sebeple muhtar ve mürittir. Allah kulunun yaratıcısı olduğu gibi ihtiyarının da yaratıcısıdır. Allah'ın benzeri yoktur, hiçbir şey zat, sıfat ve fiillerinde Onun benzeri değildir.

Diğer taraftan insan gerçekte fail olup meşieti vardır. İnsanın irade ve sağlam kuvveti vardır. Kur'an başka bir ayette insanın meşiet sahibi olduğunu dile getirir. "Sizden dileyen kimseye müstakim olma imkanı vardır" (Tekvir, 81/28) ayeti bunlardan biridir. Allah'ın halik sıfatını ortaya çıkarma Ehl-i Sünnetin Kaderiyeyle farkıdır. İnsanın kasip, fail, sani ve amil olmasını kabul etmek de Ehl-i Sünnetin Cebriye ile farkıdır (Bak, Aydın, 2007, 329-332).

Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki İbn Abdülber Allah'ın meşieti var insanın da meşieti var fakat 'Sizin meşietiniz alemelerin rabbi Allah'ın dilemesi' ayeti çerçevesindedir.

2. Hayır ve Şerrin Allah'ın Kaderiyle Olması

İbn Abdülber, hayır ve şerrin ikisinin de Allah'ın takdiri olduğunu kabul etmektedir ve ona göre Allah, her ikisinin yaratıcısıdır.

İbn Abdülber, "acizlik ve zekilik de dahil her şey Allah'ın kaderiyle" (Müslim, 2000, Kitabü'l-Kader, 18) hadisini kabul etmektedir. Ona göre bu hadis, hayır ve şerrin Allah katından olduğunu gösteren en açık delillerdendir. Allah hayrın da şerrin de yaratıcısıdır, bu konuda şeriki kabul etmez. Aciz olmak şer bir fiildir. Eğer acizlik hayır olsaydı Allah Resulü ondan Allah'a sığınmazdı. Yine Allah Resulü tembellik, acizlik, korkaklık ve borçluluktan Allah'a sığınmıştır. Hayırdan Allah'a sığınmak ise "de ki: Yarattığı şeyin şerrinden aydınlığım Rabbine sığınırım" (Felak, 113/1-2) ve "Allah dileyeni sapıtır ve dileyeni hidayete erdirir" (Müddessir, 74/31). ayetlerine göre düşünüldüğünde muhaldir. Buna, İbn Abdülber'e göre iki ayet, sarih olarak delalet etmektedir. Onlardan birincisi, 'Allah'ın yarattığının şerrinden' ifadesi 'şerrin' Allah'ın mahlûku olduğuna delildir. 'Dileyeni sapıtır' ayeti de 'sapıtmanın' Allah'ın meşietiyle meydana geldiğinin delilidir. İbn Abdülber'in eserlerinde birçok yerde bu konuda açıklamalar geçmektedir. Örneğin, İmam Malik'in (ö. 795) rivayetine göre Abdullah b. Zübeyr (ö. 692) bir hutbesinde "Allah hidayet veren ve fatin, yoldan çıkarandır" (Malik, Muvatta, Kitabü'l-Kader, 5) demiştir. Ata b. Rebah'tan (ö. 732) rivayet edilmektedir ki, İbn Abbas'ın yanındayken birisi geldi "Bana hidayeti haram kılan ve dalaletle helaki miras bırakan hakkında ne düşünüyorsunuz? Acaba bana ihsan mı etti yoksa zulüm mü? İbn Abbas (ö. 688) dedi ki: 'Eğer hidayet bir şey de Onun katından sana ait olduysa sana onu mani kıldı sana zulmetti. Eğer hidayet O'nundu da dilediğine veriyorsa sana bir şeyle zulmetmedi. Asla benimle oturma!' (Nemer 1967, VI, 64; el-Lalekai, 2001, IV, 670-671).

İbn Abdülber, İbn Abbas'ın kıssasına benzer olan Rabia b. Abdurrahman'dan (ö. 753) bir kıssa daha aktarır. "Rabb'in kuluna zulmedici değildir" (Fussilet, 41/46), "Allah insanlara zulmetmez fakat insanlar kendilerine zulmederler" (Yunus, 10/44) ve "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar." (Enbiya, 21/23) ayetlerini zikreder. Sonra İbn Abdülber, İbn Abbas'tan Abdürrezzak'ın (ö. 826) rivayetini anlatır: Adam der ki: Ey, İbn Abbas! İnsanlar şerrin kader olmadığını söylüyorlar. O da dedi ki: Bizimle kaderciler arasında "Şirk koşanlar diyecekler ki Allah dileseydi biz şirk koşmazdık" (En'am, 6/148) ve "Allah dileseydi tümünden bize hidayet verirdi" (En'am, 6/149) ayetleri vardır dedi. Abdurrahman b. Mehdi'ye (ö. 814) kaderi sordum. Bana dedi ki: Her şey kaderdir, taat ve masiyet de. Dedi ki: Masiyet kader değil demek ne büyük iftiradır! Abdurrahman b. Mehdi bana dedi ki: İlim, kitap ve kader hepsi aynı. Ben de Abdurrahman b. Mehdi'nin sözünü Yahya b. Said'e (ö. 813) aktardım. O da, bundan sonra az ve çok bir şey kalmadı artık dedi (İbn Abdülber, 1967, VI, 64-67; Süleyman b. Salih, 1996, 409).

İbn Abdülber'in anlattığından ve kendisinin istişhad ettiğinden şer ve hayır her ikisi Allah'ın kaderiyle meydana gelmekte ve nasların da bu manaya delalet eden sağlamlıkta olduğu malum olmaktadır.

2.1. Şerrin İrade ve Takdirinin Allah'a Nispetinin Hükmü

İbn Abdülber, bu meselede ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Konuyla ilgili mezheplerin görüşlerini beyan etmektedir.

Kaderiyeeye göre Allah'ın şerri irade etmesi ve onun faili olmasının ifade edilmesi caiz olamaz. Çünkü şerrin faili olmak şerli olmaktır. Allah kötü isimlerin manalarının kendisi için sabit olmasından münezzeh ve ondan yücedir. Onlara mukabil Cebriye Allah şerri yapar ve irade de eder der. Çünkü şer

mevcuttur, bir yaratıcısı olmalıdır. O yaratıcı da Allah'tan başkası değildir. İbn Abdülber'in kabul ettiği Kur'an ve Sünnet'in delalet ettiği doğru, şerrin vasıf ve fiil olarak Allah'a izafe edilemeyeceği yönündedir. Allah, şer ismi almaz. Ancak üç şekilde Allah'ın fiilleri arasına zikredilir. (Cevziye, 2010, 563-566). Allah ve Resulünün kelimasında hiçbir kayıt bulunmadan şerrin Allah'a izafe edilmesi kullanılmamaktadır. Şayet kullanılırsa da şer üç çeşitten biri sebebiyle zikredilir: Yaratıkların umumu içinde şer kastedilir. "Allah her şeyin halikidir" (Zümer, 39/62) ayetindeki gibi veya şerrin faili hafzedilerek ifade edilir. Cinin sözünde olduğu "Hakikaten biz bilmiyoruz, yeryüzündekilere kötülük mü istendi, yoksa Rableri onlara bir hayır mı diledi? (Cin, 72/10) gibi, ya da failin sebep olduğuna izafe edilerek ifade edilir. "Gemiyi hasarlı kılmak istedim" (Kehf, 18/79) ayetinde ifade edildiği gibi.

2.2. Allah'ın Şerri Takdiri ve İradesi

Bu konuda İbn Abdülber mezheplerin görüşlerini belirttikten sonra Ehl-i Sünnetin görüşüne yer vermektedir.

İbn Abdülber, kaderi kabul etmeyenlerin, Allah'ın şerri sevmediğini, ondan razı olmadığını, şerrin O'nun tarafından takdir edilmediği gibi murat da edilmediğini ifade ettiklerini söyler. İnsanlar şerri kendileri isterler, Allah onu istemez ve takdir etmez.

İbn Abdülber, Cebriyenin görüşlerine de temas etmektedir. Cebriye kaderiyenin tersini ifade etmektedir. Onlar, Allah şerrin yaratıcısıdır, şer Allah tarafından murat edilmiş, sevilmiş ve de makdur edilmiştir demektirler. Cebriyelere göre, Allah şerri yaratır, dilemediği şeyi ve sevmediğini yaratmaz.

Ehl-i Sünnete göre irade iki çeşittir: Birincisi, **kevnî irade**; Allah'ın olmasını dilediği şeyin olduğu ve olmamasını dilediğinin de olmadığı irade. Bu irade, Allah'ın sevdiği ve sevmediği ile ilgilidir. Bu uygulanan irade murada ters düşmemektedir. "Allah kime hidayet dilerse İslam'a onun gönlünü açar. Kimi saptırmak isterse onun gönlünü daraltır..." (En'am, 6/125). İkincisi, **şerî irade**; bu, muradın hoşça gittiği ve razı olunduğu iradedir. Bunun ehli de sevilir ve onlardan da razı olunur. Allah'ın peygamberlerinin dili üzere şeriat kıldığı emirlerle ilgili iradedir. "Allah size kolaylığı diler zorluğu dilemez" (Bakara, 2/185) ayetinde böyledir. Bu bağlamda iradenin ilgisi dört kısımdır:

Birincisi, iki iradenin ilişkisi: Salih amellerin vücudunda vukua gelir. Allah onu şerî irade edindi onunla emretti, onu beğendi, ondan razı oldu, onu irade etti, aynı zamanda irade-i tekviniye ile irade etti o da oldu, bu irade olmasaydı vaki olmazdı.

İkincisi, sadece irade-i diniyyenin ilgili olduğu şeyler. O salih amellerin emredildiği iradedir. Kafir ve facirler bu emre isyan etmişlerdir. Bunun hepsi irade-i diniyedir. Meydana gelmemiş olsa da beğenir ve razı olur.

Üçüncüsü, sadece irade-i kevnîyeyi ilgilendiren şeyler. Onları takdir eder, diler ama masiyetler gibi olan bu şeyleri Allah emretmez, onlardan razı olmaz, onları sevmez, çünkü Allah fehşayı emretmez. Kulunun küfürüne razı olmaz. Meşiet, kudreti ve yaratması olmasaydı olmaz ve vücut bulmazdı. Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz.

Dördüncüsü, irade-i şerîye ve irade-i tekviniyenin ilgisinin olmadığı şeyler. Bu mubah olanlar ve masiyet türünden olmayan şeylerdir.

Bunun üzerine Allah şerri takdir etti ve onu kevnî olarak ve kader olarak da irade etti. Lakin şer'i anlamda onu irade etmedi. Şerri sevmedi, ondan razı da olmadı. "Allah kulları için küfre rıza göstermez" (Zümer, 39/7) ayeti kerimesi İbn Abdülber'in görüşünü desteklemektedir.

3. İbn Abdülber'in Kader Konusuna Dalma Hakkında

İslam ilmini kendi tekelinde bulundurduğu şeylerde insanın bilgisi olmayan gaip konularda araştırmadan, aşırı gitmeden ve müşkülpeset olmaktan nehiy etmiştir. Kaderin sırrı ile ilgili araştırmada ve inceliklerini düşünmede derinleşmeden de İslam nehiy etmiştir. Çünkü bu derinleşme, nicelerini inkara ve sıratı müstakimden kayma noktasına götürmüştür.

İbn Abdülber kader konusunda münakaşa ve mücadeleden nehiy etmiştir. Demmiştir ki: kader Allah'ın sırrıdır. Tartışmayla anlaşılmaz. Bu cıdalden inceleme iyi sonuca ulaşmaz. O konudaki tartışma endişe vericidir. Tartışmalar yoluyla bir yol kat edilmez, ancak kırılmalıya ve muğlaklığa sebebiyet verir (Nemeri, 1967, VI, 13-14). Başka bir yerde, bu meyanda ehli hadis eserlerin tahricini çoğalttılar. Mütakellimler kelam ve tartışmayı çoğalttılar. Ehl-i Sünnet ise, haberlerde ne varsa ona iman ettiler, manaya ehemmiyet verdiler, cıdali terk ettiler (Nemeri, 2000, VI, 128).

Rızık konusu ve ecel konusu tartışılırken cihad konusu içinde doğru anlaşılmaktadır. Çünkü Allah yolunda canıyla mücadele etmelisin ölümden korkman gerekmez denilirken doğru yorumlanmıştır. Zira ya ölünür ya da sağ kalınır, bu böyle bilinerek mücadeleye devam edilir. İslam'ın diğer rükünleri için de yapılması gerekenler yapılmalıdır. Yapılmaması gerekenlerden de geri durulmasıyla kaderde ne varsa

sonuca razı olunur. Bu durum doğru olur. Kaderi Müslümanların kamburu olarak gösteren açıklamaların yanlış olduğu böylece görülecektir.

Allah Teala insanların ne yapacaklarını önceden bildiğine dair ayetlerde deliller vardır. *'Hayır, (bu yakınmaları) daha önce gizlemekte oldukları şeyler onlara görüldü (de ondan). Eğer çevrilselerdi, elbette kendilerine yasaklanan şeylere yine döneceklerdi. Şüphesiz onlar yalancılardır'* (En'am, 6/28) ayeti bunlardan biridir. Allah savaşa katılmayanlara ecelinin evlerinde de ulaşacağını bildirmektedir. Bu ayet savaşta olacakların savaşız ortamda da ulaşacağına inanarak hayatını idame edenin atalete teslim olmayacağını göstermektedir. Müslümanların tarihte başarılı olmalarının sebeplerinden biri de budur. Ama Müslümanların yürüyüşünü durdurmak için kavramların içi boşaltılmıştır. Şunu belirtmek lazımdır ki Müslümanlar, İslam'ın hususiyetlerini bozmadan devam ederlerse bu insanlar için kaçınılacak bir durum olmaz, bilakis tercih edilir. Ama Müslümanlar İslam'ın üstün özellikleriyle müzeyyen değillerse kader gibi tartışmalarla tarihteki rollerini yerine getirmekten men olunacaklardır.

İbn Abdülber de kadere teslimiyeti kabul etmekle birlikte inceliklerini araştırmadaki kurnazlıkları terk etmeyi de ikrar etmiştir. Acurri'nin (ö. 970) dediği gibi Müslümanların kaderi araştırması ve tetkik etmesi güzel bir şey değildir. Çünkü kader Allah'ın sırlarından biridir (Süleyman b Salih, 1996, 413; Acurri, 1996, 149). Bu ifadelerin olduğu gibi kabul edilmesi bazı yanlışları doğurmaktadır. İslam dünyasının Allah'ın insanın emrine verdiği alanları keşfetmesinde beis yoktur. Bilakis teşvik edilmiştir. O halde önemli husus Müslümanların ulaşamadıkları konulardan dolayı tembelliğe sürüklenmesinin önünü kesmektir.

Tahavi (ö. 933), kaderin aslı Allah'ın yaratma konusundaki sırrıdır. Buna mukarrabun melekları, nebiler ve peygamberler muttali olmamışlardır. Derinleşmek ve nazarı kesmek sebepleri içindedir. Menetmek haktır, sapma derecesidir, nazar, fikir ve vesvesesinden kesinlikle kaçınmak gerekir, çünkü Allah insanlara kader hakkındaki bilgiyi kapalı kıldı, hakkında konuşmaktan nehiy etti. *"Allah yaptığından sorulmaz, onlar sorulurlar"* (Enbiya, 21/23; Ebu'l-İz, 1990, 276) ayeti buna en güzel örnektir.

Bazı eserlerde kader hakkında konuşmayı kesmek ve konusunun içine dalmak (Nemeri, 1967, VI, 67-68) nehiy edilmiş ama söz söylenemez anlamında da değildir. Eserlerde ve selevin kelimelerindeki varid olan nehiy derinleşme, insanın bilgisi dışındaki bilgiyi bilme girişimi ve meselelerde hileli incelemedir. Aksi halde ilmini, hükmünü Allah kendisinde deruhte ediyor.

Kaderin dini marifeti, ahkam, mertebe ve iman edilmesine gelince, altı iman maddesinin içindedir. Kur'an ve Sünnette izahı geçmektedir. Bunun Kur'an ve Sünnetten neşet ettiğinin nehiy edilmesi düşünülemez, aksi halde manası bilinmeyen bir şeye Müslümanların iman etmesi muhaldir.

3.1. İbn Abdülber'in Kaderle İhticac ve Hükmetmeye Bakışı

Kaderle ihticac edenler Cebriye, Cehmiye, Sufiye ve onların metotları ile yollarını takip edenlerdir.

Cebriye, Cehmiye, Sufiyenin selefleri kaza ve kaderi daha önce itiraf eden müşriklerdir. Kaza ve kader itirafı emir ve nehye uygundur derler. *'müşrikler Allah dileseydi biz ve babalarımız müşrik olmayacaktı, biz bir şeyi de yasaklayamayacaktık'* (En'am, 6/148) ayeti onlar hakkında delil niteliğindedir. Bu görüş kaderi nefyeden gruptan daha kötüdür. Çünkü emir, nehiy ve şeriatı tatil ediyorlar. Böyle Kader anlayışıyla ihticac etmeleri gevşek davranıp küfretmeleriyle ilintilidir. Allah'ın emir ve nehyinde iradesini kendilerine iradesizlik ve kudretsiz olmakla izah ediyorlar. Onlar havadaki tüy gibidirler. Hareketleri iradelerine bağlı değildir, hareketleri tüyün hareketi gibidir.

Bu ifadeler şeri anlam ve sağlıklı aklın kurallarına ters düşmektedir. Her insan bilmektedir ki kendisinin bir irade ve ihtiyarı var. O irade ve ihtiyarla kalkmayı isterse insan ayağa kalkar, oturmayı isterse oturur. Maide Suresinde *'Allah dileseydi sizi bir ümmet kılardı'* (Maide, 5/48) denilmektedir. Bu ayetteki dileseydi şartı, dilemediği için siz bir ümmet olamadınız anlamında değildir. Eğer sizin bir ümmet olma isteğiniz olsaydı Allah da sizin bir ümmet olmanızı dilerdi. Allah'ın bu dilemesi de sizi bir ümmet olarak yaratmayı gerektirirdi anlamına gelmektedir. Fakat bu ayetin kaderi izaha delaleti tam değildir. Çünkü sünnetullah denilen yasalarda zaten tek ümmet olma kuralı yoktur. Ama Bakara suresinde, *'Allah dileseydi savaşmazlardı'* (Bakara, 2/253) ayetiyle, Allah dilediğini yapar denilerek, münafıkların savaşı ister göründükleri belirtilmektedir. Eğer Allah, onlara savaş emri irade etseydi onlar yine de savaş yapmayacaklardı. Bu sebeple de Allah savaş ister görünenlerin yapmacıklı iradelerine kanıp da savaş irade etmiş değildir. Bu ayetteki ilmi ezeli irade ve takdirin kazaya delaleti tamdır.

İnsanın irade ve ihtiyarının varlığı sözü geçti. Şu kadar ki insanın iradesi, Allah'ın irade ve ihtiyarının dışında olmayan irade ve ihtiyardır. *'O, âlemler için, içinizden dürüst olmak isteyenler için, ancak bir öğüttür. Allemleri rabbi Allah dilemedikçe siz bir şey dileyemezsiniz'* (Tekvir, 81/28-29) ayeti bu anlamı ifade etmektedir.

3.2. Hz. Adem ve Musa'nın İhticacı Hadisi Hakkında İbn Abdülber'in Görüşü

Kaderi isyan ve tefrit noktasına götürenler Adem ve Musa peygamberlerin ihticacıyla hükmetmektedirler.

Ebu Hüreyre'nin (ö. 678) rivayetine göre: Hz. *Adem ve Musa tartıştılar ve Musa Adem'e sen bizim babamızsın, bizi başarısızlığa sevk ettin ve cennetten çıkarttın dedi. Adem ona Musa Allah seninle konuştu zatıyla sana program çizdi beni yaratılmadan kırk yıl önceki Allah'ın kaderiyle mi suçluyorsun dedi üç defa Adem İbrahim'e böyle tekrar ederek ikna etmeye çalıştı* (Müslim, 2000, Kader, 11).

İlim adamları bu hadise karşı farklı görüş ileri sürmekle birlikte birçok anlamlandırmaya tabi oldular. Günaha karşı Adem'in suçlamayı ret için önceki kader bahanesi ortaya koyduğu zehabına kail odular.

Bu grupları üçe tahmil edebiliriz: Bazıları Ebu Ali Cübbai (ö. 916) gibi bu hadisi reddeder. Bu hadis sahih olursa peygamberlerin nübüvveti batıl olur. Kader asiler için hüccet olursa emir ve nehiy ondan düşer. Bu görüş kaderiyenin görüşü ki Mutezile ve Şia böyle düşünür. İrade ve meşieti reddedenlere karşıdırlar. Bazıları da, Allah ve Resulünün emirlerini yerine getirmeyenlerin suçlanmasını uygun görmeyenlerin grubudur. Bunlar her ne zaman bir masiyet işleseler kaderi bahane eder ve bu hadisi ileri sürerler bunlar da cebriyecilerdir. Diğerlerinden de, tevil edenler vardır. Adem, Musa'nın babasıdır oğul babayı suçlamaz derler.

İbn Abdülber, Adem ve Musa peygamberlerin tartışmasını bildiren hadisiyle masiyet üzerine hüccette bulunan kimsenin görüşünü reddetmektedir. Cebriyeye uygun şekilde bu hadis hüccet olamaz. İbn Abdülber der ki, Allah'ın nehyettiği şeyi işleyip de bunu söylemesi caiz değildir. Böyle de hüccet getirilmez. Sonra da birisi der ki, ben öldürdüm, zina ettim ve çaldım bu sebeple beni ayıplıyor musun? Bu Allah'ın ilminde ezelde geçmektedir. Ben yaratılmadan önce hakkımda Allah tarafından takdir edildi. Bundan hareketle ümmetin zemmi gerektiren bir şeyde zemmetmeye gerek yok ve onu levm etmek uygun değil veya bir kimse övülecek bir şey yaptığında onu methetmek ve ona teşekkür etmekte bir beis yoktur diye icma ettiğini söylemek fayda sağlamaz.

Buradan görülüyor ki, bu hadiste cebriyeye bir hüccet çıkmadığı gibi isyanda bulunan kimse için mazeret hakkı bulunmaz.

İbn Abdülber, bu hadisin müşkülâtının varlığından dolayı tahkikinden ziyade manasına teslimiyetinin gerektiğini kabul etmiştir (Askalani, 2001, 515, Hadis 6614). Ehl-i sünnet kelimcilerine göre bu hadisin insanların daha önceden Allah'ın ilminde takdir olunan şeylerin meydana gelişinin ispatına delil olduğunu da söylemiştir. Bu ifadeyle İbn Abdülber ilim sıfatıyla kader inancını açıklayanlardan olduğu anlaşılmaktadır (Askalani, 2001, 517, Hadis 6614). Cebriyenin ifade ettiği gibi insanın kaderine mahkum olduğuna dair delil olma konumunda olmadığını ifade etmektedir. Cebriyeyi destekleyen ifadelerinin olmasına rağmen umumi anlamıyla kader konusunda cebriyeden ayrıldığı söylenebilir (Askalani, 2001, 517, Hadis 6614). Rivayetin farklılıkları belki kelimcilerin ilgi alanlarından değildir. Ama Müslüman olan kimselerin hüsn-ı edeple, inkarcıların ise istihza ile Hz. Adem'e ilk günah hakkında soru sormaları, bilgi eksik oldukça muhakkaktır. Hadisteki izahlar bunu ortaya koymaktadır. Bu tartışma kader tartışması niteliğine bürünmüştür. Hz. Adem de Hz. Musa da zelle kabilinden hata etmişler tevbe dilemişlerdir. Ama Allah'ın takdir ettiği ızırari durumları da yaşamışlardır. Hz. Adem dünyaya, Hz. Musa Sina'ya gitmişlerdir.

Sonuç

Kader konusunun Allah'ın ilmi, Levh-i mahfuz, Allah'ın meşieti ve Allah'ın her şeyi yaratmış olması gibi dört rüknü vardır. Bunlar bağlamında konuya kayıtsız kalınması mümkün görünmemektedir.

Kaderin yaratma hürriyetini insana tanıma tartışmasına dalmamak gerekir. Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu bildirilmektedir (Zümer, /62). Bu konuda icma oluştuktan sonra kader ve kazanın yaratma konusunda genel anlayışın dışında insana mecazi de olsa yaratma yetkisi verme anlayışında bir problem oluşturmaktadır. O halde naslardan hareketle yaşanan çevreyi itibara almadan kader ve kaza izahında ikna edici olunamadığı da kesindir. O halde doğru olan tartışmada taraf olarak oluşan hataları telafi edecek bir izah tarzını seçmektir. O da naslara bağlı tevillere dayanan anlayıştır.

En önemli sorun, kader amele mani oluyor iddiasıdır. O da, Hz. Peygamberin insanları kadere karşı ataleti seçenleri amele çağırmasıdır. Eğer kader insanın irade ve özgürlüğünü elinden alsaydı Allah Resulü ellerine geçecek şeye doğru teşvikte bulunmazdı.

İbn Abdülberin Kur'an ve Sünnet çizgisinde Endülüs'te karşılaşılan durumlara rağmen tabi olduğu tespit edilmiştir. Şayet kader konusunda yetersizlik söz konusu olsaydı başka izah tarzları geliştirme ihtiyacı duyardı. O günün Müslümanları kader metinlerini anlamakta güçlük çekmemiştir. Dine yeni girenler arasındaki problemlerle her dönemde karşılaşılmaktadır. Özellikle metinlerin arasındaki boşluklar tamamlanmamaktadır.

Allah Resulünün cennet ehlinin ve cehennem ehlinin kendi amelini işleme ile ilgili hadisinin ilk bakışta irade hürriyetini yok saydığı anlaşılabilir. İnsanlardan iradesini, cennet ameli işlemede kullanacağı takdir edilen, iradesi doğrultusunda o amelleri işler Allah da ona göre yaratır, cehennem ameli isteyenler ona göre karşılık bulurlar. Bu konuda eksik metinlerin anlamlarının doldurulması gerekmektedir. Ama bu doldurmalar, açıklamalar yapmak suretiyle Kur'an ve sahih hadisler çerçevesinde icma oluşabilecek düzeltmelerdir.

KAYNAKÇA

- Acurri, Ebubekir (1996). *Şeriatü li'l-Acurri*. Thk. Veld b. Muhammed, Duha: Müessesetü Kurtuba.
- Askalani, İbn Hacer (2001). *Fethu'l-Bari*. Riyad: Mektebetü Melik Fahd.
- Aydın, Ali Arslan (1980). *İslam İnançları ve Felsefesi*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Aydın, Hüseyin (2007). *İbn Teymiye'nin Usulüddin Anlayışı*. Konya: AYBİL Yayınları.
- Cevzi, Ebu'l-Ferac (1984). *Zadü'l-Mesir Fi İlmi't-Tefsir*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- Cevziye, İbn Kayyim (2010). *Şifau'l-Alil*. Thk. Hasan Abdullah, Kahire: Daru't-Turas.
- Ebu'l-İz, Kadı Ali b. Ali (1990). *Şerhu'l-Akidet'i-Tahaviye*. Thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- El-Lalekai, Hibetullah (2001). *Fi Şerhi Usuli's-Sünne*. Thk. Neşet b. Kamil, İskenderiye: Daru'l-İskenderiye.
- Hanbel, Abdullah b. Ahmet (h. 1406). *Sünnet*. Thk. El-Kahtani, Daru İbn Kayyim.
- İbn Atıyye, Ebu Muhammet Abdülhak (h.1422). *el-Muharraru'l-Veciz*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye.
- İbn Teymiye, Takıyyü'd-Din (h. 1381). *el-Akidetü'l-Vasitiyye*. thk. Abdurrahman b. Kasım, Riyad: Neşr. Ezvaü's-Selef.
- İbn Batta, Ubeydullah (trsş). *Şerh ve'l-İbane Ala Usuli's-Sünne ve'd-Diyane*. Thk. Rıza Na'san Mu'ti, Mısır: Daru't-Tevfik.
- Kurtubi, Ebu'l-Fida (2000). *Tefsirü Kur'ani'l-Azim*. Kahire: el-Faruku'l-Hadise.
- Malik, malik b. Enes (1982). *Muvatta*. Çev. Ahmet M. Büyükcınar ve Diğerleri, İstanbul:Al-Tuğ Yayınları.
- Müslim, Ebu Hüseyin (2000). *Sahihu Müslim*. Riyad: Darü's-Selam.
- Nemeri, İbn Abdülber (1967). *Temhid*. Mağrib: Vizaratü'l-Evkaf.
- , İbn Abdülber (2000). *el-İstizkar*. Beyrut: Daru'l- kütübi'l-İlmiye.
- San'ani, Abdürrazzak (2009). *Musannef*. Thk. Hubeyb Rahman, Afrika: Meclisü'l-İlmi.
- Süleyman b. Salih (1996). *Akidetü İbn Abdülber*. Riyad: Daru'l-Asime.
- Tebrizi, el-Hatib (1979). *Mişkatü'l-Mesabih*. Thk. Elbani, Dimeşk: Mektebetü'l-İslami.